

KENTLİLEŞME VE TÜRKÇE

Talat Tekin
Hacettepe Üniversitesi

1950'li yıllarda başlayan köy ve kasabadan büyük kentlere yapılan göçler sonucu özellikle İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük kentler gecekondu mahalleleri ile kuşatıldı ve bu kentlerin nüfusunda anormal yükselmeler oldu. Taşralı gecekonducular çoktan beri büyük kent nüfuslarının %60'ını, belki de bundan da fazlasını oluşturmaktadır.

Evet, köylerden kentlere göç kentlerin eski görünümünü büyük ölçüde değiştirdi. Taşra kökenli yeni kentliler gerçek eski kentlileri azınlıkta bıraktı. Örneğin, bugün İstanbul'da gerçek İstanbulluların sayısı devede kulak kaldı. İstanbul sokakları Anadolu'nun hemen her köşesinden gelmiş taşralı göçmenlerle doldu. Bunun doğal bir sonucu olarak artık yalnız çarşı ve pazarlarda değil, hemen hemen her semtte Anadolu'nun bütün diyalektlerini işitebilirsiniz. İstanbul Türkçesini, Standart Türkçeyi işitmek eski bir deyimle 'nadirattan bir şey' olmuştur. Bu nedenle bugün İstanbul ağzı, Standart Türkçe söyleyişi üzerine araştırma yapmak isteyen bir dilcinin işi oldukça zordur ve yanılığara düşmesi olasılığı çok yüksektir.

Köyden kente göçün bir sonucu olarak Standart Türkçede başlayan ve yaygınlaşma eğilimi gösteren söyleyiş yanlışları şu başlıklar altında ele alınabilir: 1. Kapalı /e/ ve açık /ä/, 2. artdamaksıl /q/ yerine hırıltılı gırtlak sızıcısı /x/, 3. /j/ yerine /c/, 4. uzun ünlülerin kısaltılması, 5. kısa ünlülerin uzatılması.

1. Kapalı /e/, açık /ä/

Taşralı söyleyişinin en belirgin özelliklerinden biri İstanbul ağzında (Standart Türkçede) sözcüklerin kök hecelerindeki açık /ä/ ünlüsünün kapalı /e/ ile söylenmesidir. Eski Türkçede sözcüklerin kök hecesindeki kapalı /e/ ünlüsü Türkiye Türkçesinde, bilindiği gibi, az sayıda bazı sözcüklerde daralıp /i/ olmuş (*iki, işit-, giy-* vb. gibi), birçok sözcükte ise açık /ä/ye gelişmiştir: *der-* [där-], *dergi* [därgi], *derle-* [därle-], *el* 'yabancı' [äl], *erken* [ärkän-], *ver-* [vär-], *vergi* [värgi], *yer* [yär], *yer-* [yär-] vb. gibi. Öte yandan Anadolu ağızlarının çoğunda durum farklıdır. Bu gibi sözcüklerdeki kapalı /e/ ünlüsü bazı Anadolu ağızlarında daralıp /i/ olmuşsa da (*di-*,

vir-, *yi-* vb. gibi), bu ünlü birçok ağızda kendini korumuştur: *der-*, *el*, *er*, *erkän*, *ver-*, *yer-* vb. gibi.şimdi köyden kente göçün doğal bir sonucu olarak kapalı /e/li bu söyleyişler de köyden kente taşınmış, yalnız İstanbul sokaklarında değil, Meclis kürsüsünde ve televizyon kanallarında da her gün işitilir olmuştur. Öyle ki durum kimi dilcileri de şaşırtmış, bunlar kapalı /e/li bu gibi söyleyişlerin İstanbul ağzında da bulunduğu kanısına varmışlardır. Örneğin Muharrem Ergin üniversitelerde okutulan gramerinde şöyle demektedir: 'řunu kaydedelim ki edebi dilde kapalı *e* kullanılmakta ve İstanbul Türkçesi de kapalı *e*'leri git gide benimsemektedir'. (Türk Dil Bilgisi, İ.Ü. Ed. Fak. Yayınları No. 785, İstanbul 1972, s. 57).

Taşralı-İstanbulu söyleyişi ile ilgili başka bir durum da şudur: Aslında açık /ä/li olan ve Anadolu ağızlarında da korunan bazı sözcüklerde bu ünlü İstanbul ağzında öteden beri kapalı /e/ ile söylenir. Örneğin, *et*, *ev*, *sev-*, *sevgi* vb. gibi sözcükler Anadolu ağızlarında açık /ä/ ile [ät], [äv], [säv-], [sävgi] vb. gibi söylenirken İstanbul ağzına dayalı Standart Türkçede kapalı /e/ ile söylenmektedir. Köyden kente göç bu söyleyişleri de etkilemiş, kimi aydın ya da ünlü kişiler bile bu gibi sözcükleri açık /ä/ ile söylemeye başlamıştır. Örneğin, ünlü okuyucularımızdan sayın Emel Sayın da *sev-* ve *sevgi* sözcüklerini açık /ä/ ile [säv-] ve [sävgi] biçiminde söylemektedir. Aynı söyleyişleri birçok parlamenterden ve televizyon kanallarından hemen her gün işittiğimizi de ekliyelim.

2. Artdamaksıl /q/ yerine hırılıtlı gırtlak sızıcısı /x/

Anadolu ağızlarına, özellikle Doğu Anadolu ağızlarına özgü söyleyiş özelliklerinden biri de artdamaksıl /q/ ünsüzünün Azeri Türkçesinde olduğu gibi, gırtlak sızıcısı /x/ olarak söylenmesidir: [ax-, bax-, bix-, çix-, çox, yax-, yox] vb. gibi. Bu söyleyişler okumuş fakat kendi diyalektinin etkisinden kurtulamamış kişilerce yaygınlaştırılmaktadır.

Artdamaksıl /q/ yerine /x/ kullanılışı ancak eğitimle önlenebilir. Ne var ki öğretmenlerinin ve çevresindekilerin de böyle konuştuğunu işiten çocuklar bu söyleyişlerin bozuk olduğunu anlıyamıyacaktlardır.

3. /j/ yerine /c/

Standart söyleyişten farklı bir durum da Batı kökenli sözcüklerdeki önses /j/ foneminin /c/ olarak söylenmesidir. Bilindiği gibi, bu aslında bir ses değişmesi olayı değil, fakat ana dilde bulunmayan bir ses yerine ona en yakın başka bir sesin kullanılması (*ses ikamesi*) olayıdır. Köyden kente göç sonucu [candarma], [cet], [ceton], [cip], [cilet], vb. gibi Standart Türkçe dışı söyleyişler artık her gün her yerde işitilir olmuştur.

4. Uzun ünlülerin kısaltılması

Yerel diyalektlere özgü ve Standart dile aykırı bu söyleyişlerden sonra kentli-köylü tüm konuşanların dillerindeki yanlış söyleyişlere geçmek istiyorum. Bu tür yanlışlıkların başında Türkçenin ses yapısına aykırı olan fakat dilimize geçmiş ve hemen her gün kullandığımız Arapça-Farsça kökenli bazı sözcüklerdeki uzun ünlülerin kısa, kısa ünlülerin ise uzun söylenmesi gelir. Önce birinci yanlış ele alacağım.

Arapça-Farsça kökenli bazı sözcüklerdeki uzun ünlülerin kısa söylenmesi, daha doğrusu uzun ünlülerin söylenmemesi, bazı Doğu Anadolu ağızları ile Kıbrıs Türkçesi için genel bir özelliktir. Bu söyleyiş yanlışının giderilmesine eğitim ve öğretimin de (buna yüksek öğrenim de dahildir) bir yararı olmadığı görülüyor. Bunu ilk kez İzmir Atatürk lisesinde edebiyat öğretmenini olarak çalışırken Kıbrıslı öğrencilerime verdiğim Divan şiiri derslerinde fark ettim. Bu öğrencilere *alem* [a:lem], *ateş* [a:teş], *aşık* [a:şık], *dünya* [dünya:], vb. gibi sözcüklerdeki uzun ünlüleri söyletmek için ne kadar uğraştımsa da bunun bir yararı olmadığını gördüm. Yüksek Öğretmen Okulu'ndan tanıdığım Doğu Anadolu'lu, kırk yıllık edebiyat öğretmenini gazeteci-yazar sayın Ahmet Kabaklı'nın bir zamanlar TRT'de haftalık bir konuşma programı vardı. O programı izleyenler anımsıyacaklardır. Sayın Kabaklı bu gibi sözcüklerdeki uzun ünlüleri bir türlü söyleyemiyor ve *alim*, *aşık*, *dünya*, *kira*, *rica* deyip duruyordu. Her cümlesinde bu tür söyleyiş yanlışları bulunaş ve kulakları tırmalayıp duran bu programın adı da yanılmıyorsam, elgünle eğlenircesine, ya 'Sohbet' ya da 'Pazar Sohbeti' gibi bir şeydi!

Ancak bu konuda sayın Kabaklı'dan hiç de aşağı kalmayan bir kişi daha vardır ki o da TRT kanallarında 'Perde Arkası' adıyla bazıları çok ilginç resmi programlar hazırlayan sayın Ertürk Yöndem'dir. Sayın Yöndem'e göre Türkçede uzun ünlülü hiçbir sözcük yoktur, bütün sözcükler kısa ünlülüdür. [Zamanında], [dünyada], [sanayici], [binalarda], [proje hatası], [kiracı] vb. gibi söyleyişler nereli olduğunu bilmediğim ve bir türlü öğrenemediğim bu kişinin idyolektine aittir.

5. Kısa ünlülerin uzatılması

Arapça- Farsça kökenli sözcüklerdeki uzun ünlülerin doğru dürüst söylenememesi, halkın ve Osmanlıcası kıt ya da hiç olmayan aydınların, bilinç altlarında bu gibi alıntı sözcüklerin şu ya da bu hecesinde bir uzun ünlü bulunduğu sanısı yattığından olsa gerek, birçok kimsede aslında kısa olan ünlüleri de uzatarak söyleme alışkanlığını doğurmuştur ve bu alışkanlık bugün bazı sözcüklerde iyice yaygınlaşmıştır. Stadyumları dolduran futbol izleyicilerinin başlattığı *hakem* yerine [ha:kem], *zafer* yerine [za:fer] söyleyişleri bu gibi yanlış uzatmaların, bildiğim

kadarıyla, ilk örneklerindedir. Bunu Türkçe *dahi* edatının Arapça kökenli *dahi* [da:hi] gibi söylenmesi izledi ve hala da sürüp gidiyor. Daha sonra TV konuşurlarının *resmi geçit* yerine [resmi: geçit], *resm-i kabul* yerine [resmi: kabul] demelerine tanık olduk. Bu yanlışları *şaki* [şaqi:] yerine [şa:ki], *kabile* [qabi:le] yerine [qa:bile], *aşiret* [aşı:ret] yerine [a:şiret], *tarikât* [tari:qat] yerine [ta:riqat], *fariza*[fari:za] yerine [fa:riza], *hatıra* [ha:tıra] yerine [ha:tıra:] vb. gibi söyleyişler izledi. Bu arada ilk hece ünlüsü aslında uzun iken Standart dilde kısalan *tabut* sözcüğü de [ta:but] biçiminde söylenir oldu. TV konuşurlarının bu tür son icatlarından biri de *katil* [qatil] 'öldürme, cinayet' ile *katil* [qa:til] sözcüklerini karıştırmaları olmuştur. *Katil sanığı* [qa:til sanığı] olup çıktı!

Katil [qatil] ve *katil* [qa:til] karıştırmasına benzer bir söyleyiş yanlış da özellikle SSCB'nin yıkılıp dağılmasından sonra ortaya çıktı. Eski SSCB'deki Türk halklarından bugüne kadar pek haberi olmadığı anlaşılan kimi aydınlarımız, kimi üniversite Türkoloji öğrencileri, hatta kimi Türkoloji profesörleri gibi, *Yakut* [yaqut] etnik adını ilk hecedeki /a/yı alabildiğine uzatarak [ya:kut] biçiminde söyleyip duruyorlar. Belli ki bu etnik adı Arapça kökenli *yakut* [ya:qut] ile karıştırıyorlar!

Aslında kısa olan ünlüleri uzatma yanlışlığından Batı kökenli bazı sözcükler de nasiplerini almaktadırlar. Bunların başında Fransızcadan dilimize geçmiş *laik* sözcüğü geliyor. Bilindiği gibi bu sözcük önceleri düzeltme işareti ile *lâik* biçiminde yazılırdı. İşte galiba bu nedenle halk ilk hecedeki /a/ ünlüsünü uzatarak söylemeye başlamış ve bu yanlış söyleyiş giderek yaygınlaşmıştır. Sözcükteki /a/ ünlüsünün uzatılmasında ilk hecesi uzun ünlülü Arapça kökenli *layık* sözcüğünün de etkisi olduğunu sanıyorum. Ünlü halk ozanı Aşık Veysel'in Atatürk devrimlerini öven şiirinde laiklik ilkesinden söz ederken *Din işiğinde lâyığız* demesi bunu kanıtlar gibidir.

Aşık Veysel'in *laik* sözcüğünü *lâyık* biçimine sokması bağışlanabilir. Ama Meclis kürsüsünde ant içerken bu sözcüğü a'yı uzatarak *lâik* biçiminde söyleyen anlı şanlı milletvekillerine ne demeli? TV panellerinde şeriatçılığı savunan köktendincilerin *lâik*, *lâiklik* demelerine de kızılmaz; çünkü onlar zaten laikliğe karşıydılar. Ama aynı panellerde laikliği savunan Atatürkçü ve laik kimi gazetecilerin de savunmaya çalıştıkları ilkenin adını doğru dürüst söyleyememeleri asla bağışlanamaz.

Yanlış söylenen Batı kökenli sözcüklerden biri de *lider* sözcüğüdür. İngilizce kökenli olan, fakat bize Fransızca söylenişi ile geçen bu sözcüğü ilk hecesindeki /i/ ünlüsünü uzatarak söyleyenler çoğalıyor. Bu yanlış da daha çok İngilizce bildiklerini dosta düşmana bildirmek isteyenler yapıyor galiba. Bilindiği gibi, İngilizce kökenli

bu sözcüğün ilk hecesindeki /i/ ünlüsü aslında o dilde uzundur. Ne var ki bu sözcük /i/ ünlüsü uzatılarak [li:der] biçiminde söylense de yine doğru olmuyor. Çünkü sözcüğün ikinci hecesindeki ünlü de İngilizce aslında /e/ değil, zayıf bir /ı/dır ve sözcük bu dilde, vurgusu da ilk hecede olmak üzere, [li:dır] biçiminde söylenir. O halde [li:der] söylenişi bu durumu ile ne tam İngilizce ne de tam Fransızcadır; yarı İngilizce yarı Fransızca melez yani kırma bir söyleyiştir!

İlk hecesindeki /i/ ünlüsü yanlış olarak uzatılan Batı kökenli başka bir sözcük de Fransızca kökenli *lisans* sözcüğüdür. Kimi üniversite öğrencilerinin bu sözcüğü /i/si yanlış olarak uzatılan Arapça kökenli *lisan* sözcüğü gibi [li:sans] biçiminde söylemesi bağışlanabilir belki ama aynı yanlış yabancı dil konusunda çok iddialı bir filoloji profesörü yaparsa bu asla bağışlanamaz!